

Elszalasztott lehetőség?

Csehszlovákia 1956-ban

Nemrég jelent meg Prágában Muriel Blaive, fiatal francia történész hölgy közel ötszáz oldalas monográfiája, amely a cseh társadalom 1956-os passzivitását elemzi nagy forrásanyag feldolgozásával.¹ A könyv nem csupán szakkörökben keltett feltűnést, mivel a nemzeti önszemlélet kritikus rétegeit feszegeti. Arra keresi a választ, hogy az 1956-os lengyel és magyar megmozdulások idején Csehország miért nem követte a forradalmi példát, miért szalasztotta el a kínálkozó lehetőséget, s így miért nem alakult ki a szovjet blokk nyugati szárnyának antisztálinista egységfrontja (amelybe a szerző egyébként beleérti a titói Jugoszláviát is). Nem kétséges, hogy Blaive jó kérdéseket tett fel, és alapos munkát végzett, de elemzésébe beszűrődnek a cseh társadalom morális állapotát érintő negatív sztereotípiák. Mai cseh értelmiségiekkel folytatott háttérbeszélgetéseiből reflektálatlanul veszi át az egykori diákok önironikus megjegyzéseit, kesernyés kitételeit, melyek az események eredeti kontextusát a rá következő fél évszázad tapasztalataival színezik át. Blaive egyik interjúalánya felidéz például egy hatvanas évekbeli beszélgetést, amelyben a magyar forradalomhoz hasonló csehországi fejlődést egy diáklány ezekkel a szavakkal hárítja el: „a csehekről köztudott, hogy amolyan knédliis nemzet”.²

Vitathatatlan persze, hogy az 1956-os Csehszlovákiában viszonylagos nyugalom uralkodott, nem robbantak ki tömegtüntetések, de az is tény, hogy áprilisban és májusban addig példa nélküli értelmiségi tiltakozásokra került sor. Nem igaz tehát, hogy a szovjet párt XX. kongresszusa nem rázkódtatta meg az országot. Hruscsov titkos beszéde sokkolta a csehszlovák pártvezetést, amely retorikai engedmények árán a lehető legkisebb korrekcióra töre-

¹ Muriel Blaive: *Promarněná příležitost*. Československo a rok 1956. Praha, 2001

² I. m. 97.

kedett, ám az eseményeket mintegy két hónapon keresztül nem tudta teljesen kézben tartani. Március végétől az írók, a szakszervezetek és az ifúság lapjai egyre gyakrabban írtak Sztálin „személyi kultuszáról”, és nyílt vitát sürgettek. A nyugtalanság rövidesen elérte a párt alapszervezeteit, ahol éles felszólalások hangzottak el, és egyre nőtt azoknak a száma, akik a párt rendkívüli kongresszusának összehívását szorgalmazták. Májusban már 425 alapszervezet nyilatkozott a kongresszus összehívása mellett, 190 pedig vidéken, de Pozsony kivételével Szlovákiában egyetlenegy sem.³ A vita megmozgatta a legálisan működő nem kommunista pártokat is, amelyek nagyobb beleszólást követeltek az ország irányításába. A titkosszolgálati jelentések idézik Beneš egykori pártjának tisztségviselőit, akik a kulturális élet szabadabbá tételét, illetve a közép-európai térség semlegességét fontolgatták.⁴ Egyházi körökben követelték Beran érsek és három püspök internálásának megszüntetését, a laikus vallási élet felszabadítását. Az egyetemeken viharos gyűlésekre került sor, melyeken politikai követeléseket is megfogalmaztak (sajtószabadság, egyenrangúságon alapuló kapcsolat a Szovjetunióval, a nyugati rádiók zavarásának megszüntetése, a kommunista párt vezető szerepe ne kötelező utasításokban érvényesüljön).⁵ Ebben a légkörben ült össze április 22-én az írószövetség második kongresszusa, amely a hatalom és az értelmiség leglátványosabb összeütközését hozta el. A pártvonalhoz hű irodalmi funkcionáriusok beszédei után František Hrubín, majd a későbbi Nobel-díjas költő, Jaroslav Seifert kesztyűt dobott a hivatalos irodalompolitika képviselői, illetve az ülésteremben jelen lévő párt- és államvezetők elé. Hrubín beszéde volt az élesebb, Seiferté viszont tűnődve elmélkedő hangütésével mélyebben meggrázó. Egyikük sem volt harcos típus, megmaradtak az irodalmi diskurzus keretei között. Hrubín a „hattyú halálának” Mallarmét idéző metaforájából bontotta ki gondolatmenetét, mely szerint a legutóbbi évek cseh irodalma a „dogmák jegébe” fagyott, mai állapota „egészségtelen és megalázó”, és most jött el a pillanat, amikor egy pártonkívüli írónak – amilyen ő maga is – fel kell emelnie szavát. Bírálta az írói szabadság korlátozását, a szocreál kurzusból kirekesztett baloldali hagyományok negligálását, a Jiří Kollář elleni „brutális támadásokat”, melyeket az „embertelen és kulturálatlan” jelzővel illetett. Keserűen hozta fel František Halas, az 1949-ben elhunyt kommunista költő esetét, akinek halállal viaskodó katasztrofista líráját megbélyegezte és betiltotta a Ladislav Stoll által vezényelt irodalompolitika.⁶

³ Karel Kaplan: *Kronika komunistického Československa*. Doba tání 1953–1956. Brno, 2005, 418.

⁴ I. m. 378.

⁵ Blaive, i. m. 93–94.

⁶ *Literární noviny*, 1956 (5) 18. szám. Újraközölve: *Z dějin českého myšlení o literatuře*. II. 1948–1958. Szerk. Michal Přebáň, Praha, 2002, 432–440.

Seifert beszéde inkább az írói szerep hagyományos képzetkörére épült: „Nem egyszer hangsúlyozták, hogy az írók a nemzet lelkiismerete... Félek, hogy már hosszú évek óta nem voltunk a tömegek lelkiismerete, sőt mi több, nem voltunk önmagunk lelkiismerete sem.” Hozzátette ehhez: „Szép dolog, ha a költők megtámogatják a politikát, de merem mondani, nem kevésbé szép, hogyha szembeszállnak vele.” Felszólította író társait a „jogtalanságok orvoslására”, az elhallgattatott és bebörtönzött írók rehabilitálására, akik „már eleget vezekeltek a maguk politikai bűnei és hibái miatt”.⁷ Hrubín és Seifert felszólalása alatt, miként Milan Jungmann írja visszaemlékezésében, olyan csend honolt az ülésteremben, mint egy templomban – tapintható volt a feszültség –, s a beszédek végeztével viharos éljenzés, hosszan tartó taps adott nyomatékot az elhangzott szavaknak.⁸ A pártvezetés jelen lévő képviselői természetesen tudatára ébredtek, hogy a demonstráció ellenük irányul, s nem maradtak adósok a válasszal. Szót kért Zápotocký államelnök, aki magát írónak tekintette, s visszautasította „Hrubín, Seifert és más elvtársak” állítólag „demagóg” beszédeit, melyek szerinte az „új szocialista élet” ellen irányultak. A hivatalos politika tollforgatói ugyanakkor támadásba lendültek mind a kongresszuson, mind a sajtóban. Az írószövetség hetilapja, a *Literární noviny* azonban a hangfelvétel alapján cenzúrázatlanul közölte a beszédeket, melyeket más lapok is átvettek, így a vita a legszélesebb nyilvánosság előtt zajlott, s élénk érdeklődést keltett. Az elkövetkező hónapokban a hivatalos irodalompolitika átmenetileg engedelményekre kényszerült, nőtt a publikációs szabadság, de az év végén megindult visszarendeződés következtében a bebörtönzött írók többségét csak az 1960-as amnesztiával engedték szabadon.

Az írószövetség viharos kongresszusa mellett a kritikai hullám másik tépőpontját a májusi diákfelvonulások jelentették. A hagyományos diákmájális 1949 és 1955, illetve 1957 és 1965 között be volt tiltva, de az ötvenhatos év ebben is rendhagyónak bizonyult. Miután a diákok követelése megjelentek a sajtóban, az általános nyugtalanság közepette a hatóságok jobbnak látták engedélyezni az eredetileg vidám, politikamentes felvonulásokat, amelyek azonban egyértelműen kifejezték az ifjúság véleményét a politikai változások szükségességéről. A május 20-án megrendezett prágai májális inkább allegorikus ünnep, bolondos utcai karnevál volt, mint politikai tüntetés, de a transzparensen feltűntek politikai jelszavak is, melyeket a civil ruhás rendezők időről időre elkoboztak. Letartóztatásokra nem került sor, a diákok inkább csak kifigurázni akarták a hatalmon lévőket, politikai mozgalmat nem kívántak szervezni. A májális szabad légköre így is félelmet keltett, a pártvezetés már másnap szigorú rendszabályokról döntött. Május folyamán a párt-

⁷ *Literární noviny*, 1956 (5) 19. szám. Újraközölve: i. m. 440–443.

⁸ Milan Jungmann: *Literárky – můj osud*. Brno, 1999, 36.

központ egyébként is átvette a kezdeményezést, a júniusi országos pártértekezleten sikerült elfojtania a desztalinizációs törekvéseket, majd beindította az „antirevizionista” kampányt, amelynek hatására a tiltakozó mozgalmak szeptemberre kifulladásra jutottak. Amire a lengyel és a magyar események legélesebb szakaszukba jutottak, a cseh társadalom kritikus csoportjai szétesetten és csalódottan figyelték az eseményeket.

Az eredeti kérdésre, vagyis a forradalmi megmozdulások elmaradására csak összetett válasz adható, amely a konkrét eseményeket mélyebb, esetenként több évtizedes folyamatok kontextusában értelmezi. A csehszlovák állam fejlődésében súlyponti szerepet betöltő cseh társadalom közelmúltja és politikai érzülete 1956-ban több lényeges ponton különbözött az antikommunista és szovjetellenes felkelés küszöbére jutott lengyel és magyar társadalomtól. A második világháború eseményei és ennek lezárása Csehországban nem hagyott vissza olyan nemzeti traumát, amely a sértettség érzését adott esetben a fennálló hatalom ellen fordíthatta. Éppen ellenkezőleg, általános volt a meggyőződés, hogy az 1938-as müncheni egyezményrel a Nyugat magára hagyta, sőt elárulta Csehszlovákiát, s a nemzet fennmaradását is veszélyeztető brutális német megszállást elsősorban a szovjet hadsereg erőfeszítései törték meg. A nemzeti kérdésből fakadó ressentiment a hárommillió német lakosság kegyetlen kiűzésére összpontosult, amelynek igazságtalansága paradox módon tartósította az önváddal elegyedő nacionalista reflexeket, tágot nyitva a „hazafiságra” apelláló hatalmi manipulációknak. 1945-ben a Beneš fémjelezte polgári baloldali képviselői a Kelet és Nyugat közti közvetítői szerepre készültek, elismerve a térségben gyakorolt szovjet elsőbbséget. A kezdettől fogva kulcspozíciókba lévő kommunisták sem gondoltak arra, hogy a szovjet mintát egy az egyben fogják átültetni. A cseh társadalom 1945-ben eleve baloldali, ha úgy tetszik: szocialista volt, a kommunisták társadalmi támogatottsága messze fölülmúlta a térség többi országát. Az 1946-os választásokon a cseh országrészekben csalás nélkül megszerezték a szavazatok 43%-át, és a belsőleg megosztott szociáldemokrata és balközép pártokkal alkottak koalíciót. A szellemi élet meghatározó képviselőinek elsöprő többsége a szocializmus, de nem kifejezetten a szovjet modell felé tájékozódott. Az írók jelentős része tagja volt a kommunista pártnak, sokan – s éppen a legjelentősebbek – még a háború előttről. Ferdinand Peroutka, a két világháború közötti korszak legjelentősebb liberális publicistája kijelentette: „A szocializmus olyan mértékben, olyannyira bensőségesen megegyezik a jelen és a jövő anyagi és pszichológiai erőivel, hogy mindaz, ami elvi alapon ellene szegül, nem tekinthető másnak, mint reakciónak.”⁹ A nem kommunista értelmiség többségéhez hasonlóan Peroutka helyeselte a nagyipar államosítását, amelyet

⁹ Petr Fidelius: *Byl Peroutka liberál?* Kritický sborník, 1991/3. 27.

a politikai demokráciát kiegészítő „gazdasági demokrácia” nélkülözhetetlen feltételének tartott. A szociáldemokrata és társutas baloldali értelmiség a személyiség szabadságát, a civil társadalom autonómiáját a cseh szocializmus szerves részének tekintette. Az 1948-as kommunista hatalomátvétel a belügyi erők és a szervezett munkásság közös akciójaként valósult meg: több volt mint államcsíny, kevesebb mint társadalmi forradalom. Jelentős tömegek, mindenekelőtt a lelkes szakszervezetek is támogatták, melyek nem képviselték ugyan a társadalom egyértelmű többségét, de hasonló nagyságrendű szervezett erő nem volt a porondon. Máig történelmi mérlegelés kérdése, hogy a prágai államcsíny szükségszerűen vezetett-e a szovjet típusú totalitárius rendszerhez, vagy csak külső erők kényszerítették ki a szocializmus csehszlovák modelljének feladását.¹⁰ A hatalomátvétel után a cseh kommunisták mindenesetre alávetették magukat a moszkvai irányelveknek, de az 1952-es Slánský-pernek szovjet szempontból az volt az egyik értelme, hogy bármiféle különutas kísérlettől elrettentsék a párt döntéshozó központjait.

A csehszlovák sztálinizmus kiépülése szellemi és anyagi értelemben egyaránt katasztrófát jelentett az országnak, de a kommunista párt társadalmi beágyazottságát nem szüntette meg automatikusan. A bebörtönzések, kivégzések és a propagandával kombinált mindennapi terror megfélemlítette a lakosságot, elkéséltette az értelmiséget. A Sztálin halálát követő bizonytalan hónapokban nem maradt el a társadalmi robbanás sem. A gazdaság militarizálása, a nagyipar ésszerűtlen fejlesztése, valamint az ebből fakadó ellátási nehézségek súlyos válsághoz vezettek, amelynek nyomán a kormányzat a valutareform félelmetes fegyveréhez nyúlt, leértékelve a lakossági megtakarításokat. 1953. június 1-jén, a pénzügyi reform bejelentések másnapján komoly sztrájkok robbantak ki az ipari központokban, a pilseni Škoda gyár munkásai megrohanták és feldúlták a városházát. A lázadást csak különleges egységek bevetésével tudták leverni, a hangadókat bebörtönözték vagy munkatáborba zárták. A pártvezetés azonban képes volt a politikai irányvonal korrekciójára. A Zápotocký nevéhez köthető új kurzus, amely hasonlóságot mutat Nagy Imre 1953-as programjával, rendkívül gyors ütemben emelte a lakosság életszínvonalát, engedélyezte a mezőgazdasági szövetkezetekből való kilépést, lényegesen növelte a fogyasztási cikkek kínálatát. 1956 küszöbén enyhült a szociális feszültség, csökkent a kommunista párt elszigeteltsége, de téves az a következtetés, hogy a kormányzat mintegy megvásárolta a lakosság lojalitását. A felkelések ugyanis a kényszerítő intézkedések oldódásával, a politikai átrendeződések sodrában alakulnak ki, amelyhez Csehszlovákiában hiányzott egy további fontos előfeltétel. Az egykorú lengyel és magyar események felfutó szakasza értelmezhető úgy is, mint a párt egyik

vagy másik frakciójának harca a főhatalomért a tömegnyomás felhasználásával. A pártellenzék nyílt fellépése bizonyos teret adott azoknak is, akik Gomulka vagy Nagy Imre lobogója alatt menetelve nem elégedtek meg a pártvonal pusztá kiigazításával. A csehszlovák pártvezetés egysége azonban a kulisszák mögötti harcok dacára nem bomlott meg a nyilvánosság számára is érzékelhető módon, nem lépett fel egy olyan politikai személyiség, aki mintegy katalizálta volna az ellenzéki mozgalom kialakulását. Ehhez járult az a nem lebecsülhető körülmény, hogy a lengyel és magyar események idején az erőszak-apparátus mindvégig intakt maradt.

Az október 23-i magyar felkelés kirobbanását a csehszlovák pártvezetés rögtön ellenforradalmi jellegűnek nyilvánította, és ennek megfelelően járt el a napisajtó is, amelyben viszonylag részletes tudósítások jelentek meg. A lakosság körében vegyesebb volt a visszhang, nem kevesen tekintettek rokonszenvvel a budapesti eseményekre. A Karel Kaplan által összegyűjtött belügyi jelentésekből kitűnik, hogy széles körben vitatták a híreket, röplapok és falfirkák terjedtek, de nyilvánosan csak elszigetelt esetekben buzdítottak a magyar forradalom követésére.¹¹ Legerősebben az aggodalom érzése fejeződött ki, a véres utcai atrocitások meghökkenést, ellenszenvet ébresztettek. A magyar eseményeknek jelentős belpolitikai hatása volt, a pártvezetés az elégedetlenség diszkreditálására, mintegy elrettentő példaként állította a napi propaganda szolgálatába. Az egyre erőteljesebben kibontakozó revizionizmus elleni kampány megtörte a politikai változásokba vetett hitet, konszolidálta a neosztálinista rendszert, amely 1961-ig befagyasztotta a reformokat, elodázta a politikai perek felülvizsgálatát.

A közép-európai országok ötvenhatos eseményeiből világosan látszik, hogy az egyes társadalmak elsősorban saját hagyományaik aktualizálásával illeszkedtek be az általános koráramlatba. Ugyanezt mutatja egyébként az 1989-es rendszerváltozást követő másfél évtized is. Nem lenne helyes az ötvenhatos év magyar fejleményeit mintegy etalonként kezelve a térség többi országának megítéléséhez használni. A cseh értelmiség, a társadalom mértékadó csoportjai az 1945 utáni három évtizedben a demokratikus szocializmus keretei között képelték el a kibontakozást, s ez felelt meg érdekeiknek is. Jellemző epizód, hogy még az olvadás kezdetén, 1955-ben Jaroslav Seifert így beszélt egy olműtzi diákesten: „Nem vagyok kommunista, de nem vagyok reakciós sem. Amennyiben van még ma értelme a szónak, szocialista vagyok.”¹² Mindezt persze egy korabeli magyar értelmiségi is mondhatta volna, de Seifert szavainak szélesebb volt a kulturális beágyazottsága.

Az idegennek érzett szovjet típusú rezsimmal szembeni ellenállás leghangsúlyosabb vonulatát Csehországban az az igény táplálta, amely helyre

¹¹ Kaplan, i. m. 486–578.

¹² I. m. 657.

akarta állítani a sokszólamú baloldali hagyományok kontinuitását. A hatvannyolcas „prágai tavaszt” nem egyszerűen a véletlenek összjátéka indította el – jóllehet az is –, hanem a pártvezetés egyik frakciójának és az önvád érzésével küszködő értelmiségi elit kulturális eszményeinek a találkozása, melyet a párttagság döntő többsége is támogatott. Ugyancsak jellemző epizód, hogy Václav Havel, egy nagypolgári család szabad szellemű sarja 1968 nyarán, egy elegáns esti parti holdfényben fürdő teraszán arról győzködte Dubček pártfőtitkárt, hogy jóformán az egész társadalom a szocializmus oldalán áll, ez korunk kikerülhetetlen követelménye, mire Dubček azt a kérdést ismételte: – Gondolja? – Gondolja.¹³

A cseh társadalom 1956-ban tehát nem szalasztott el semmiféle lehetőséget, mert ennek előfeltételeit nem lehet külhonból importálni. A csehek nem árulták el az 56-os közép-európai forradalmakat, mint ahogy a magyar társadalom 1968-as passzivitása sem értékelhető a prágai tavasz leverésének helyesléseként. A cseh reformértelmiség bizonyára jobban is kijöhetett volna az ötvenhatos év küzdelmeiből, de ez már a találgatások körébe tartozik. Másként ketyegtek az órák Prágában, Budapesten és Varsóban, ám ennek kevés köze van a nemzeti jelleggel kapcsolatos teóriákhoz. Tizenkét évvel később a csehek fordított szereposztásban játszották végig az eseményeket, igazodva saját történelmük hagyomány szabta forgatókönyvéhez. A közös közép-európai kontextushoz fűződő kötelekeiket mi sem bizonyítja jobban, mint a *Literární listy* 1968. június 16-ára időzített cikke, amely az egész térségben egyedülálló módon emlékezett meg Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulójáról.¹⁴

¹³ John Keane: *Václav Havel. Politická tragédie v šesti dějstvích*. Praha, 1999, 148.

¹⁴ Oswald Machatka: *Také jedno výročí*. Literární listy, 1968 (1) 16. sz. 13.